

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋՆԵԱՆՅԻՈՅ ԿԱՅՍԵՐԱՉՆՈՐՀ ՀՐՈ- ՎԱՐՏԱԿԸ ԵՒ ՆՈՑԱ ԴԱՏԱՏԱՏՆԱԳԻՐՔԸ

(Պատմական պատկերներ)

II.

որ Նախիջևանի Հիմնադիր Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղուծեանն իւր բո-
լոր գործողութիւնների մէջ թէ քա-
ղաքի շինութեան և թէ կառավարու-
թեան գործերում ղեկավարւում է եր-
կու գլխաւոր սկզբունքով: Նախ, նա
աշխատում է ընտելացնել ժողովրդին
այն նոր կարգ ու կանոնին, այն նոր
պայմաններին, որոնց մէջ նա ստիպուած էր տպել, և այն
իրաւունքներին և արտօնեալ դրութեանը, որ տուել էր
նորան Ռուսաց տէրութիւնը, երկրորդ, նա ամեն ձեռքից
եկած միջոցներով ճգնում է ամուր կապերով կապել նորան
Մայր-Աթոռի հետ, տէր և համակրութիւն ներշնչել
նորա մէջ դէպի Ս. Լուսաւորչի Աթոռակալը: Առաջին
դէպքում նորան իբրև առաջնորդի ղեկավարում է կալ-
սերաշնոհ հրովարտակը, որի մէջ լիշուած էին դադ-
թականներին շնորհուած իրաւունքներն ու արտօնու-
թիւնները, երկրորդ դէպքում նորան առաջնորդում են
դարձեալ նոյն հրովարտակը, որի զօրութեամբ դադ-
թականները զրւում էին Այրարատեան Մայր Աթոռի
իրաւասութեան ներքոյ, իւր եպիսկոպոսական ուխտը,
որ պարտականութիւն էր դնում նորա վերայ իբրև Ս.
Էջմիածնի միաբանի ամեն տեղ պաշտպանել Ս. Աթոռի
շահերը և, վերջապէս, այն ընդհանուր ազգային կա-
պակցութեան շաղկապը, որ ձգտում էին պահպանել

ազգի մէջ ինքն երջանկայիշատակ Սիմէօն կաթուղիկոսը և նորա բոլոր ձեռնասուն աշակերտները։

Նախիջևանցոց արտօնութիւնների հրովտարակը շնորհուած է գաղթականներին նոցա 1778 թուի Յուլիսի 16 ին Բաղշխտարայից ուղարկած խնդիրքի հիման վերայ և գրուած է Պրուսայեցի Պետրոս Մարկոսեան վարդապետի անունով իբրև նոցա հոգևոր առաջնորդի և ներկայացուցչի։ Նորա մէջ արտայայտուած է այն ձգտումը, որով 'ի սկզբանէ անտի առաջնորդուել է Ռուսաց Տէրութիւնը Հայերի հետ ունեցած յարաբերութիւնների ժամանակ—ամեն տեսակ արտօնութիւններ շնորհելով, գրաւել Հայերի համակրութիւնը և գաղթեցնել նոցա Ռուսաստանի սահմանները։ Այդ ձգտումը, որ մօտ անցեալում Ռուսաց տէրութիւնն երկու գլխաւոր նպատակի էր հասցրել՝ նախ, թուլացրել էր թշնամի մահմեդական տէրութիւնները, խլելով նոցանից նոցա երկրի աշխատաւոր ուժը, և երկրորդ, ձեռք էր բերել մի խաղաղ, աշխարհաշէն, կույտուրական ժողովուրդ և նոցա միջոցով մարդաբնակ անելով տէրութեան ամայի տեղերը, շէնացրել, ծաղկեցրել էր երկիրը առևտրով, զանազան արդիւնաբերութիւններով ընդհանրապէս և մասնաւորապէս այգեգործութեամբ և շերամապահութեամբ, այս անգամ Նախիջևանցիների վերաբերութեամբ ևս ապարդիւն չի մնում։ Ծիշդ է, նոցա, ինչպէս Հաշտարխանցւոց, Ղզլարցւոց և Մոզդեկցւոց, չի յաջողում Դօնի ափում ծաղկեցնել այգեգործութիւնն ու շերամապահութիւնը, որոնց մասին ակնարկում է հրովտարեակում, բայց առևտրի և միւս արդիւնաբերութիւնների կողմից նոքա բոլորովին արդարացնում են տէրութեան նոցա վերայ դրած յոյսերը։ Այգեգործութեան և շերամապահութեան գործի անյաջողութիւնն էլ չ'պէտք է վերագրել գաղթականների ծուլութեան, տգիտութեան, կամ մի որ և իցէ այլ այդպիսի յատկութեան, այլ Դօնի երկրի կլիմայական պայմաններին և հողի յատկութեան։ Նոքա գործ են դնում ամեն տեսակ միջոցներ, որ այդ կողմից ևս արդարացնեն յոյսերը։ Նոքա իսկոյն գետափում փոքրիկ այգիներ ձգելու փորձեր են անում, կամաւոր պարտականութիւն են

յանձն առնում իւրեանց տների բակերում թթենի տընկել և բաղաքից դուրս առանձին հողաբաժիններ սահմանելով, ագարակներ են շինում, ընդարձակ տարածութեամբ թթենու պարտէզներ են տնկում, բայց ոչ մի կողմից նոցա աշխատանքը յաջողութեամբ չի պսակում: Թթենիները թէև արմատ են բռնում և մեծանում, բայց նոքա, նախ, խիստ շուտ ցրտահար են լինում և չորանում, երկրորդ, խիստ մանր տերևներ են արձակում, որով և բաւականին կեր չեն կարողանում մատակարարել շերամի որդերին: Իսկ այգիները համարեա թէ գլուխ չեն գալիս. գլուխ եկածներն էլ այնպիսի թթու և անհամ կութ են տալիս, որ չեն արժենում այն մեծ աշխատանքին և նիւթական զոհողութիւններին, որ գործ էին դրում նոցա վերայ:

Հրովարտակը բաղկացած է երկու մասից՝ ընդհանուր դրութիւնից, որի մէջ արտայայտում է երջանկալիշատակ Եկատերինէ Կայսերուհու վեհանձն ցանկութիւնը և կամքը ազատելու Ղըրիմի Հայերին թաթար մահմեդականների բռնութիւնից, վերաբնակեցնելու նոցա Ռուսաստանում և տալու նոցա այն խաղաղութիւնն ու ապահովութիւնը, որ վայելում էին Ռուսիաբնակները, և արտօնութեան մասից, որի մէջ յիշում ու շեշտում են այն բոլոր արտաքոյ կարգի արտօնութիւնները, որ սկսեք է վայելէին գաղթականները Ռուսաստանում:

Հրովարտակի բնագիրը գրուած է երեք մեծածաւալ մագաղաթեայ թերթի վերայ. թերթերը մէտեղից բաժանուած են երկու մասի՝ ձախ կողմը գրուած է ռուսերէն բնագիրը, աջ կողմը—հայերէն թարգմանութիւնը: Մագաղաթի եզերքը, գրուածքի չորս կողմում զարդարուած է զանազան խորհրդաւոր, գեղեցիկ պատկերներով, գոյնգոյն զարդերով և նկարներով, որոնք համապատասխանում են բնագրի բովանդակութեան: Առաջին երեսի վերայ, որտեղ ամփոփուած է Ռուսաց կայսրների ընդարձակ տիտղոսը, նկարուած է իւր՝ Եկատերինէի պատկերը. նորան շրջապատում են մի քանի գեղեցիկ, հրեշտականման կանայք, աղջիկներ և մանուկներ, որոնցից մէկը մի ձեռքով դրկել է խաչը,

միևսով կայսրուհու գլխին մի սկիածակ բաժակ է բռնել, իսկ միւսները աչքերը յառած նայում են դէպի կայսրուհին, կարծես ողորմութիւն են խնդրում նորանից: Երկրորդ երեսի վերայ, որտեղ խօսւում է Պետրոս Մարկոսեան վարդապետի և Արարատեան Մայր-Աթոռի մասին, նկարուած են կաթողիկոսական խոյր, երկգլխանի և մի գլխանի գաւազաններ: Երկրորդ երեսի վերայ, որտեղ յիշուում է, թէ ինչ գործերով կարող են պարապել գաղթականները, նկարուած են ցորենի հասկեր, նաւակ և ձկնորսական գործիքներ և վերջապէս, չորրորդ երեսի վերայ, որտեղ խօսք է լինում այն պաշտպանութեան մասին, որ պէտք է գտնեն հաղթականները կայսերական կառավարութիւնից, նկարուած են սուր, վահան, հրացան և այլն ¹:

Այդ մագաղաթեայ նուրբ ճաշակով զարդարուած ու գրուած թերթերի ամեն մի երեսը ծածկուած է նոսր, թափանցիկ մետաքսեայ գործուածքով, իսկ բոլորը միասին ամփոփուած է մի շքեղ կազմի մէջ, որի մի երեսին թաւշանման տեղի վերայ ճառագայթների ու ճաճանչների մէջ ոսկեթել և արծաթաթել հիւսկէն նկարներով ասղն սգործած է Ռուսաց կայսերութեան նշանները՝ թագ, գայիսոն և գունտ, միւս երեսի վերայ զարձեւել ճառագայթների և ճաճանչների մէջ ձևացրած է տէրութեան զինանշանը: Կազմից կախուած է մեծ թրքուռի կնիքը, որ զարդարուած է մի զոյգ ար-

¹) Հրովարտակի նկարների մեկնութիւնը կարելի է զբոսնել «Թարգմանութիւն Պրիվէլէկացն Հայոց» կոչուած գրքում, որ տպագրուած է Հաշտարխանում 1800 թուին Յովսէփ արքեպիսկոպոսի հրամանով: Այդ գրքի լիակատար վերնադիրն է՝ «Թարգմանութիւն Պրիվէլէկացն Հայոց» Ինակեցեղոյն ի զանազան դաւառւ մեծին Ռուսաստանու, Նորհեցեղոյն Աստուածաբար խնամովք՝ ի մեծէն ի կաճառս Օմեկոյ՝ լ)գոստափառ Կալսրէն և ինքնակալէն ամենայն Ռուստաղ. Տպագրեցեալ հրամանաւ՝ բաղմարդիւն բարեացապարտ երախտաւորութեամբ ընկալնողի պարգևացս՝ Հոգէնտիր Հայրապետի Տեառն Տեառն Յովսէփայ Սրբաղնակատար Կաթողիկոսի Սրբոյ դերադան Աթոռոյն Էջմիածնայ, և ծալրագոյն Պատրիարքի ամենայն Հայոց: Յամի Տեառն 1800, Հոկտեմբերի 29. ի Հաշտարխանո:

ծաթաթել և ոսկեթել ծոպերով և ամփոփուած է մեկնքաձև պղնձեայ պահարանի մէջ ²⁾։

Հրովարտակի հայկական թարգմանութիւնը հետեւեալ կերպով է ներկայացնում մեզ գաղթականներին շնորհած արօնութիւնները։ «Հաւատարմին մերոյ Մարկոսեան Պետրոս վարդապետի ամից հասարակութեանց Խրիմոյ քրիստոնէիցն Հայոց դաւանութեամբ ամենից կոչմանցն առհասարակ և իւրաքանչիւրոց յատուկ անձանցն Մեր Կայսերական Ոգորմածագուծնեղ Բանն.

Առհասարակ կամեցողութեամբ առաջադրութիւն ձեր՝ յաջողեցէ աջն Բարձրելոյն Մեք վերահասու եղաք ՚ի ձէնջ առաքեցեալ առ Մեզ ՚ի Բաղշասարայոյ անցեալ յամի 16-րդ յուլիսի ամսոյն հասարակութեամբ և յօժարակամ հիմնաւորեալ խնդրոյն՝ սակս աջադրութեան ձեր ամենեցուն ՚ի սոլառնալի լծոյ և տառապանացն՝ ընդունմամբ ՚ի յաւիտենական բնակութիւն ՚ի կայսերութեանս ամենայն Ռուստաց, շնորհելով հրամայեմք Մեք ոչ միայն ընկալնուլ զձեզ՝ ամցն ենթ ամէնաողորմածագունեղի հովանաւորութեան Մերոյ և որպէս զսիրելագունեղ զաւակք հանգստացուցանել ՚ի ներքոյ նորին, առադրել զկեանս այնքան բարեկենցաղս՝ որքան ցանկութիւն մահկանացուաց, և անգաղար ջանացողութիւն Մեր առ նոյնն հասուցանել կարէ։ Հետեւելով սորին շնորհեմք ձեզ արդիւնաւորիլ ՚ի տէրութեան Մերում ոչ միայն այնոքիւք ամենիւք իրաւամբք և առաւելութեամբք որպիսեօք ամենայն ժողովուրդք Մեր ի Մէնջ և ի նախնեաց Մերոց ի վաղնջուց ժամանակաց վայելեն, այլ և բաց ի յայսցանէ հրամայեմք Մեք.

Նախ։ Առ ի ներկայական անդարձնուութեան ձերոյ ի գաւառին ազօվոյ, Մերիւք ծախիւք բերել ի Խրիմոյ զայն ամենայն ինչս ձեր զորս միայն բերելն կարելի իցէ։ որ և կարգաւորեցեալ ի Մէնջ դրամոցն՝ արգէն կատարումն եղեալ է։

²⁾ Սյւ չքեղ հրովարտակն այժմ պահպանուած է Նոր Կախիջկանի քաղաքային վարչութեան դիւանում։ Դոյն հրովարտակի մեծադիր պատկերը հին ժամանակներից ընդօրինակուած է իւր բոլոր զարդերով, չրջանակի մէջ է անուած և կախուած քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում։

Երկրորդ: Վասն յարմարագոյն բնակութեան ձերոյ ի գաւառին ազօլոյ զատեալ այլոց բնակչացն՝ տալ ձեզ ի շրջանակին ամրոցի սրբոյն դիմիտրեալ ռօստովսկուն, ըստ սահմանակարգութեան դօնոյ զօրացն՝ թողլով ի տեղեացն վասն խոտածարակութեան ամրոցականացն երես հազար դստաթինս, և վասն բնակչացն չորրորդ մասըն ձկնորսութեան դօնոյ գետոյն, բաց յայսցանէ որքան նոյն գետովն տեղիք գոն ի նոյն շրջանակոյն ի վերուստ բերանոյ գետոյն տեմերնիկայ, և եթէ անբաւական լիցի տեղիսն վասն բնակութեան ձերոյ և ի շրջանակի ամրոցին ազօլոյ ուր յանդիման բնակութեանց ձերոց ձկնորսութիւնքս ամենաողորմածաբար շնորհեմք ձեզ յաւիտենականաբար ի յարդիւնս և ի շահաւետութիւնս ամենից հասարակութեանց ձերոց թարց ամենայնի պահանջողութեան զհարկս ի գանձարանս Մեր:

Երրորդ: Յետ յատկացուցանելոյ զգանազանութիւն ժողովրդական կացութեան ամէնաողորմածաբար տամք ազատութիւն ամենից արքայական հարկաց և սպասաւորութեանց որպիսի անուամբ և իցեն մինչև ի տասն տարի: այլ ի անցանիլ նոյնոյ ժամանակին պարտաւորին վճարել Մերոյս գանձարանին իւրաքանչիւր տարւոջ՝ վաճառականքն ի լընչից իւրեանց հարիւրին մին, արհեստավորք և մեշչանիք իւրաքանչիւր տանց երկու ըռուբլի, իսկ գեղական հողագործք՝ ոչ ի անձանց, այլ ի գետնոյ համարելով իւրաքանչիւրոջն երեսուն գեսեթին, պարաւանդին տալ իւրաքանչիւր գեսեթինից ի տարւոջն հինգ կոպէյկ, չքաւոր գիւղականին օգնեցեալք լինելոց են ի գանձարանէ Մերմէ ոչ միայն բաւականացուցմամբ առաջին տարւոջ՝ այլ և վասն երկրագործութեան գանազան սերմամբ ցորենեաց, անասնովք և ամենիւք որք առ տնաշինութիւնս պատկանին, որք և պարտաւորին առնել զվճարումն զամենայն զայնոսիկ ի գանձարանս՝ զկնի տասն ամաց: և վասն շինելոյ տանց նոցին՝ փայտ և այլ նիւթքն տացի ի գանձարանէ թարց պահանջելոյ զգինս նոցին: հարուստքն ի նոցանէ զնոցա տրեցեալ տեղւոյն՝ կարեն շինել տունք, խանութք, ամբարանք, ֆաբրիկք, և այլ ամենայն զոր ինչ ին-

քեանք կամեցեն՝ յատուկ և սեպհական ծախիւք իւրեանց, և եղիցին ամենեքեան հասարակօրէն միշտ ազատք յամենից պօստօյեանց՝ բաց ի յայնցանէ պատահմանց, մինչ պատերազմական զինուորք առ բնակութեամբ ձերով անցանիցեն: Եւ իտեան եղիցին ազատք ի տալոյ զպատերազմական զինուորս, բայց եթէ ոք ըստ ինքեան ծառայել Մեզ յօժարիցէ:

Զորորդ: Ամէնաողորմածաբար յանձնեմք Մարկոսեան Պետրոս վարդապետին մինչև ցմահ նորին զհովուութիւն ամենից այսոց ելանողացն ընդ նմալ ի Խըրիմոյ հայոց. և հրամայեմք նոցա շինել զեկեղեցիս և զանգակատունս ըստ ծխի և օրինաց նոցին ազատօրէն գործածել զամենայն եկեղեցական պաշտամունս և հոգևորական արարողութիւնս, և որպէս յիշեալ վարդապետն՝ նոյնպէս և հայոց քահանայքն եղիցին միայն ընդ իշխանութեամբ հայոց հայրապետին՝ որ ի արարատեան հայրապետական աթոռոջն իցէ:

Հինգերորդ: Զկնի բնակութեան ձերոյ ի յատուկ քաղաքոջ յանուանեցեալ Նախիջևան ի կողմն պօլուղենիին՝ տալով վասն խոտածարակութեան նոյնոյ քաղաքին երկոտասան հազար դեսեթինս գետնոյ, հրամայեմք հաստատել անդ մագիստրատ, և անդ ըստ ձերոյ օրինաց և սովորութեանց վարել դատաստանս և զիրաւունս, ընտրելով ի ձէնջ զդատաւորս վիճակաձգութեամբ, որք և արդիւնաւորեցեալք լիցին աստիճանօք և վարձիւք ըստ կարգադրութեան արքայոյ գաւառին, և եղիցին ենթ իշխանութեան նամէստնիկական կառավարութեան: Ի քաղաքոջ և ի գիւղօրայս սակս պահպանութեան յամենայն հարկաւոր պատահմանց՝ կարգեսցի յատուկ անձինս ի ռուստաց, որք և ոչ ունիցին մասնակցութիւն դատաստանական գործոց սոյն բնակչացն՝ ալ եղիցին միայն պահստնիչք և այցելուք նոցին: Դարձեալ՝ յետ մտանելոյ իւրաքանչիւրոց և ընտրելոյ վասն ինքեանց զօրսիսի և իցէ ցեղ կացութիւնս ի տէրութեանս: Եւ յայսպիսեացն շնորհեմք արդիւնաւորել ի յաւիտեան մշտնջենաբար յետագայիւք իւրեանց այնօքիւք ամենայնք՝ զորս ըստ հասարակ կանօնադրութեան Մերոյ իւրաքանչիւր ցեղ բնակչաց տէրութեանս

արդիւնաւորեն, որպիսիք են. ազատօրէն գործածումն առարոյ և վաճառաց՝ որպէս արտաքոյ նոյնպէս և ի միջի տէրութեան Մերոյ, և վասն առաւել շահաւետութեան ի նոյնս թողաւորեմք ձեզ ձերով ծախիւք շինել զծովային նաւս վաճառականական, յօրինել զպիտանի և արդիւնաւորել ֆաբրիկք, զաւօգք, մրգային այգիք օր ընդ աճելն նոյնոց ամենայն կերպ գինի ի խաղողոյ շինել, ներ բնակութեան ձերոյ մանր մանր չափիւք և ալ ուրեք ի մէջ յերկրին ռուստաց տանել և բօչկով վաճառելն կարէք: Ֆրականսուզի արաղ շինեսցէ իւրաքանչիւր ոք, սակայն ոչ տարցէ ի մէջ երկրեսցս ռուստայ: միով բանիւ ամենայն արհեստս բազմացուցանել զայն ամենայն ըստ յօժարութեան և կարողութեան իւրաքանչիւրոց, և վայելել ամենիւք նոքօք ենթ ամէնաողորմածագունեղի Մերոյ հովանաւորութեան և պահպանութեան օրինաց արդիւնաւորել:

Ձայս ամենայն մանաւանդականութիւնս շնորհելով Մեք հանդիսօրէն ամենայն հասարակութեան և յետագայիցն ի լաւիտեանս ժամանակաց՝ վասն առաւել հաստատութեան ստորագրեցաք ձեռօք Մերօք և թագաւորական կնքով ամրացուցանել հրամայեցաք. որուեալ եղև ի արքայանիստ քաղաքոյ Մերում Սանկթ Պետերբուրգ յամին ի ծննդենէ Քրիստոսի հազար եօթն հարիւր եօթանասուն ինն Նոյեմբերի 14 = և ի թագաւորութենէ Մերոյ տասնութն յամի» ³⁾:

³⁾ Այդ հրովարտակում լիչուած արտօնութիւնները լեռագալում հաստատուել է և Նկատերինէ կայսերուհու բարեփիշատակ լաջորդ Պողոս կայսրից: Աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ այդ մասին ծերակուտին տուած բարձրագոյն հրամանի պատճէնը. «Указъ Нашему Сенату. Права и преимущества Нахичеванскому Армянскому обществу, Нашею Любезнѣйшею Родительницею, блаженной памяти Императрицею Екатериною II., въ 1779 году дарованныя и въ грамотѣ изображенныя Вселюбтивѣйше всему Нахичеванскому Армянскому обществу на вѣчныя времена утверждаемъ. Данъ 4 Генваря 1799 года». Նոյն հրովարտակը լետով 1802 թ. Նախիջևանի հասարակութեան խնդիրքով վերահաստատում է և Ալէքսանդր Աւաջին կայսրը առանձին հրովարտակով, որի հակապահ թարգմանութեան պատճէնը աւելորդ

Հրովարտակի այս թարգմանութիւնը թէև ճիշտ չէ ոչ լեզուի, ոչ բովանդակութեան ոչ էլ մտքի կողմից, թէև նա լիքն է քերականական և կէտադրական սխալներով և առհասարակ գրաբառ լեզուին անտեղեակ մարդու գործ է, բայց գրուած է շատ գեղեցիկ ձեւով. երևում է, որ թարգմանիչը կամ արտագրողը գեղեցիկ ճաշակի տէր է եղել և հմուտ հայկական հին գրչագրութեան արուեստին: Նա գրուած է մաքուր, խոշոր բոլորագրով և ծաղիկայ գլխադրերով. թարգմանիչը, ինչպէս երևում է, աշխատել է բառացի թարգմանութիւն անել և հէնց այդ պատճառով, գուցէ, բազմիցս մեղանշել է թէ ոճի հարթութեան և թէ

չենք համարում դնել այստեղ: «Նսլօրօսսիսկու զուպեռնի քաղաքէն Նախիջևանու, Հայոց Հասարակութիւնն ի դիմաց իւրեանց առաքեալ էին դիթս զՎարապետն Սահակեան և Մկրտիչն Նաղըրովեան, որովք և մատուցին Մեզ ամենախոնարհական իւրիանց խնդիր՝ լսան վերահաստատելոյ զիրաւունսնոց և դառաւելութիւնս՝ շնորհեցեալսն ի լերանելի հանդուցելոց Մեծի կախերաց նախնեաց Մերոց: Եւ մեք Ամենաողորմարար զիջեալ ի սոյն խնդիր և ի նշան մշտագոյն բարեհաճութեան Արոց, որ առ անխախտ հաւատարմութիւն և ջերմեանդութիւն Նախիջևանու Հայոց հասարակութեանն, ամենայն իրաւունս՝ և դառաւելութիւնս՝ նոցա լատկացուցեալս, — և մինչև ցալժմ անիովորիս կալունաւորեցեալսն, որովհետև համեմատք են ընդհանուր թագաւորական օրինացս բարօք համարեցաք հաստատել և մշտապէս արժանահաւատ առնել, որպէս և սովաւ հաստատեմք և հաւատարիմս առնեմք ըստ բոլորի զօրութեան իւրեանց, և թարց ուրուք ձեռնամխութեան: Որոց ի հաստատութիւն, զայս մեր վերահաստատեալ շնորհեցեալ զբաժառս՝ սեպհական ձեռամբ ստորագրեցաք, և թաղաւորական կնքով ամրացուցանել հրամայեցաք: Տրեցաւ ի Սանկտպետերբուրդ ի հաղար ութն հարիւր երկրորդ ամի և ի Դեկտեմբերի քսան և մէկ երրորդ աւուր: Եւ թաղաւորութեան Մերոյ լերկրորդ ամի, Այդ հրովարտակներն առաջնի հետ միասին այժմ պահուում են քաղաքի դիւանում: Նրջանկայիւստակ Աղէքսանդր կայսեր հրովարտակի պատճէնն էլ ընդօրինակուած, շրջանակի մէջ է առնուած և կախուած է քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում: Այդ ընդօրինակութեան մէջ հետաքրքրական են Վարապետ Սահակեանի և Մկրտիչ Նաղըրովեանի պատկերները, որոնք նկարուած են կանգնած և երկու կողմից բռնած հրովարտակը:

մտքի կանոնաւորութեան, հետեւողութեան և պարզութեան դէմ:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսի սկզբունքները, որոնցով նա յեկաւորուում էր իւր գործունէութեան մէջ և որոնց մասին մենք վերը յիշեցինք, արտայայտուում են գլխաւորապէս Հայկական Մագիստրատի և Հոգեւոր դատարանի մէջ, որոնք հաստատուել ու գործում էին նորա հսկողութեան տակ անմիջապէս: Հայկական Մագիստրատը պարունակում էր իւր մէջ թէ քաղաքի և թէ գիւղերի բոլոր կառավարչական հաստատութիւնները. նա գաղթականների և՛ դատաստանատունը և՛ ոստիկանատունը և քաղաքային խորհրդարանն էր: Հայկական Մագիստրատի դատաստանական մասը բաժանւում էր երկու առանձին մասերի՝ Հայկականի և Ռուսականի: Հայկական դատաստանը կառարւում էր Հայոց լեզուով, Հայոց ծիսով և սովորութեամբ և կազմակերպուած էր Հայոց դատաստանագրքի հիման վերայ, իսկ Ռուսականը կառարւում էր Ռուսաց լեզուով և կազմակերպուած էր տէրութեան ընդհանուր օրէնսդրութեան հիման վերայ *):

Բ.

Հայկական դատաստանագիրքը մի մեծ, կապտագույն թաւշեայ կազմով ձեռագիր մատենն է, որ գրուած է մօտաւորապէս 1749—50 թուականներին Հաշտարխանում և բերուած է Նախիջևան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքով: Որ նա գրուած է Հաշտարխանում—, այդ երևում է գրքի յիշատակարանից, որ պատմում է գրքի ուրիշ հին օրինակներից դաղտփարուելու և պաշտօնական անձերից ձեռագրի ճիշտ գաղափարած լինելը հաստատելու մասին: «Ենորհիւ տն այս. Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս և առաջնորդ ազգին Հայոց, աւսուած է յիշատակարանում, որք բնակեցեալք են ի կողմն և ի բեւո՛ւն հիւսիսայնոյ ի քաղաքն Աստարխան վերա-

*) Տես մեր «Նոր Նախիջևանի Հայկական Մագիստրատը». Լումայ, 1901 թ., գիրք Բ., էջ 1—2.

Հասու եղեալ տեսի զսոյն դատաւորական մատեանս որ և գտի զսա ըստ ամենայնի ուղիղ և թարց սղալանաց, և մանաւանդ Համեմատ նախադադարի գըրելոյ դատաստանական մատենին, որ կարգեցեալ էր ի բարեպաշտ կայսերն. Յուստինեանոսէ՝ որ և սակս Հաւատարմութեան և Հաստատութեան ստորագրեցի աստ ձեռամբ իմով և կնքեցի. Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս ⁴⁾»:

⁴⁾ Դատաստանագրքի ալս նոր ընդօրինակութիւնը, բացի Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսից, վաւերացրել են և աւագերէց Տէր-Յսայիւն և Աստարխանալ կաթողիկէ եկեղեցւոյ մեծաւոր Պատրի Ռօմուլթուսը:

Այդ վերջին հանգամանքից երևում է, որ Հաշտարխան քաղաքում այդ ժամանակները գոյութիւն է ունեցել և մի կաթողիկ հալ համայնք, որ ժամանակի ընթացքում ձուլուել, միացել է իշխող տարրի հետ: Այդ մասին մենք տեղեկութիւն ունինք և հ. Սուքիաս Եփրիկեանի «Ֆնաշխարհիկ բառարանից», որ մաս-մաս տպագրւում է «Բաղմալէպի» համարներում, (Տես 1900 թուականի «Բաղմալէպի» 5 թիւը, էջ 212):

Աստարխանի մէջ կանխաւ կային, ասում է հ. Էփրիկեանը, նաև կաթողիկէ Հայեր, որոց թիւը թէև քիչ էր, սակայն լաւ դիրք ունէին: Դեռ 1830 ին ժամանակները իրենց թիւը կ'աւանդէր մօտ 300-ի, և ունէին կրկին եկեղեցիներ. մին՝ վերափոխման գեղեցիկ և նորաշէն, երկու դանդաղատամբ: Եկեղեցւոյս մօտ էր կրկնալարկ վանատուն մը 8 սենեակներով, և ուրիշ մերձաւոր շէնքի մը ստորին լարկի մէջ ալ կուսանէին կաթողիկէ Հայոց մանկունքը: Միւս եկեղեցին կը գտնուէր քաղաքէն դուրս իրենց գերեզմանատան մէջ և կը կոչուէր Գաբրիէլի հրեշտակապետի: Այժմ ցաւ ի սիրտ պէտք ենք ըսել, թէ այդ հասարակութիւնն զուրկ մնալով իմաստուն և ազդասէր հովիւներէ, ժամանակի ընթացից մէջ կորսնցնելով իրենց ազգային ինքնուրոյնութիւնը, ձուլուել և միացել է Ռուսաց հետ: Ներկայապէս թէև կան մի քանի ընտանիք, սակայն աղքատին ու չնչին ապրուստով հազիւ կարող են ապրեցնել իրենց գոյութիւնը:

Բնորոշ են հ. Սուքիասի վերջին խօսքերը: Ի՞նչ է պատճառը, կհարցնենք մենք, որ Հաշտարխանի Հայադաւան հալ համայնքը մինչև ցայսօր էլ դեռ գոյութիւն ունի նոյն քաղաքում և պատուաւոր դիրք է ըռնում բաղմատարր և բաղմամբօրս քաղաքի ազգաբնակչութեան մէջ, իսկ կաթողիկէները ձուլուել կորել են. չէ որ Հայադաւանների հովիւները ևս մի երևելի գիտնական ու ազգասէր մարդիկ չեն եղել: Դարձեալ նոյն հին և լարատե պատճառը—կապտասխանենք մենք,

Իսկ որ նա գրուած է 1749—50 թուականներին—, այդ էլ երևում է զիրքը կնքող և ձեռագրի ճիշտ եղածը վկայող տուճնորդի Ստեփաննոս անունից: Այդ անկասկած այն Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսն է, որի

որ Հայն իւր մալրենի եկեղեցու գրկից դուրս գալուց լետոյ, այլ ևս իրեն հալ չի ճանաչում, այլ «փրանկ», «կաթոլիկ» ազգ»:

Աւելորդ չենք համարում ալստեղ մէջ բերել մեր մի համեմատաբար հասկացող հայ-կաթոլիկ տիկնոջ հետ ունեցած խօսակցութեան ըովանդակութիւնը մեղ հետաքրքրող խնդրի մասին: Տիկինը, նախ և առաջ, չէր հաւատում, որ պապը, որին նա փաղաքշաբար «Պապուսեա» էր կոչում, կարող է հիւանդանալ և մինչև անգամ մեռնել. մեր խօսակցութիւնը ներկայ պապի հիւանդութեան ժամանակն էր,—երկրորդ, նա անդադար իւր խօսակցութեան մէջ կրկնում էր «մեր ազգը», բառերը: Եւ երբ որ մենք հետաքրքրուեցինք և հարցրինք, թէ տիկինն ինչ է ուղում ասել, կամ ինչ է հասկանում «մեր ազգը» խօսքերից, նա զարմանալով պատասխանեց, թէ «մենք կաթոլիկներս»:

Ակներև էր, որ տիկինը հայ-կաթոլիկներին մի առանձին ազգութիւն էր համարում, և ոչ թէ նոյն իսկ Հայերը: Այդ, ի հարկէ, այն դաստիարակութեան արդասիւքն է, որ արդողապալիս պատերաշները, ֆոռները և բարեպաշտ կոյսերը տալիս են հայ աղջիկներին: Եւ, որ զարմանալին և բընորոշն է,—երբ որ մի որևիցէ հայ-կաթոլիկ համայնք հանգամանքի բերմամբ ձուլուում է մի ուրիշ տարրի հետ, նա ձուլուում է ոչ թէ Հայադաւանների հետ, այլ անպատճառ ուրիշ ազգերի հետ: Միաբանասէրների աշխատանքով Հայաստանում կաղմակերպուած հայ-կաթոլիկ համայնքները կորան, բայց նոքա չձուլուեցան Հայադաւանների հետ, այլ մահմդականացան:

Այս հանգամանքի վերայ դարձնում ենք «Բաղմալէպի» գրախօսական ակնարկների հեղինակ Կ. Տ. Ս.-ի ուշադրութիւնը, որ գրախօսելով «Լումայ» հանգիսի 1900 թուականի Բ. գիրքը, ի միջի ալլոց, մի քանի խօսք էլ մեր հասցէին էր ուղղել մեր այն դատողութեան առթիւ, որ մենք արեւ ենք մեր «Եմին» գրուածքում Լատինաձէս Հայերի կորչելու մասին: Նա նկատել էր շրալց այդ կորուստը, այսինքն Լատինաձէս Հայերի կորչելը, կրօնից ազդեցութիւնն է թէ պարազախերուն. և դարձեալ ինքնին քահանայապետը չէ խառիւ պատուիրողը՝ որ կաթոլիկեալք պահպանեն իրենց ազգային ծէսերը: (Տես 1903 թուականի «Բաղմալէպի» 9. թիւը, էջ 430.)

Ժամանակ Ռուսաստանի Հայերը մտնելով Ադուանից կաթողիկոսի իրաւասութեան ներքոյ և ընդունելով Ադուանից կաթողիկոսից ձեռնադրուած Ստեփաննոս եպիսկոպոսի իշխանութիւնը, 1749 թուին արքունի հրաման բերել տուին և արգելեցին Ս. Էջմիածնի նուիրակներէ մուտքը Ռուսաստան:

Թէև գրքի յառաջաբանի տակ գտնուում է երեք մարդու ստորագրութիւն՝ Նուաստ Սարգիս դի յոհաննի, Գրիգոր դի Սաֆար Կանայանեան և Եղիազար Գրիգորեան, բայց մենք կարծում ենք, որ ձեռագիրը նոցա գրուածքը չէ, որովհետև, նախ, մատեանի ձեռագիրն ամենևին նման չէ ստորագրութիւններին, երկրորդ, ամբողջ 285 մեծագիր երեսներէց բաղկացած մատեանը գրուած է մի ձեռքով: Հաւանական չէ կարծել, որ յառաջաբանը ստորագրող երեք հոգին էլ կարողանային այնպէս միմեանց նման գրել, որ տնկարելի լինէր գանաղանել նոցա ձեռքերը: Պէտք է կարծել, որ այդ երեք հոգին «գաղափարել», թարգմանել են լատիներէնից և լատի տուել են արտագրելու մի ուրիշ անձնաւորութեան, որ հմուտ է եղել մեր հին ձեռագրութեան արուեստին:

Գոտաստանագրքի՝ թարգմանելու հանգամանքը մանրամասնօրէն յայտնուած է յառաջաբանի մէջ, որ բռնում է չորս մեծագիր թերթ և մի երես, և գրուած է նոյն գեղեցիկ խոշոր բոլորագրով, որով գրուած է և ամբողջ մատեանը:

Գաղափարողները խօսելով ընդհանրապէս յառաջաբան գրելու կարևորութեան մասին և յայտնելով, թէ օրէնքները կարող են գրուել թագաւորներից և հանճարեղ մարդկանցից միայն Ժողովրդի խնդրքով և ցանկութեամբ, նպատակ են դնում իւրեանց գրած գոտաստանագրքի վերաբերութեամբ պարգելու չորս հանգամանք: Նախ, թէ որպիսի գրքերից են գաղափարել և

Մենք դորա գէմ ուրիշ բան չենք ասիլ, բացի այն, որ կլիչեցնենք մեր ազգային առածը, որ ասում է. «Գառը գէլին են պահ տուել»: Միթէ Մխիթարեան հայրերն այդ բոլորը լրջօրէն են դրում:

որպիսի վտղնջական սովորութիւններէց են հաւաքել, երկրորդ, քնչ է պատճառը, որ այդ դատաստանագիրքը ծանօթ չէ Հայերին և բոլորեքեան տեղեկութիւն չունին նորա մասին, երրորդ, դատաստանագրքի գրելու պատճառը քնչ է եղել և, չորրորդ, քնչպէս պէտք է գործածել այդ գիրքը և ո՛ւմ վերայ է տարածուած նորա զօրութիւնը:

Նախագաղափար Հայոց դատաստանագրքի նոքա համարում են Յուստինեանոս կայսեր կողքէքը ⁵⁾: Նոյա ասելով, Յուստինեանոս կայսրը Կոստանդինոփ, Թէոդոսի, Լէոնի, Արկադեայ, Հոնորեայ, Ջենոնի, Անաստասի, Մարտինեայ, Գրացիանոսի և միւս մինչև իւր ժամանակները եղած կայսրների հրատարակած հրամաններից և օրէնքներից կազմելով մի ընդհանուր դատաստանագիրք, հրամայում է նորան գործածել ոչ միայն բուն կայսերութեան սահմաններում, այլև բոլոր հպատակ երկրներում: Ահա այդ ժամանակ Հայաստանը ևս, իբրև Բիւզանդիոնի հպատակ երկրներից մէկը, իբր թէ ստանում է դատաստանագրքից մի օրինակ և թարգմանելով նորան հայերէն, սկսում է գործածել իւր դատաստանատներում երկար ժամանակ, քանի որ

⁵⁾ Այստեղ խօսքը, լայտնի բան է, Բիւզանդիոնի օրէնագիր կայսեր Յուստինեանոսի (527—565 թ.) և նորա կազմած կողքէքի մասին է: Յուստինեանոսը իւր նշանաւոր զօրավար Վելիսարիոսի միջոցով իւր իշխանութիւնը տարածելով և Արևմտեան կայսերութեան մեծ մասի վերայ, կամենում է դարերից ի վեր մշակուած, բայց այդ ժամանակները խանգարուած և զերին աստիճանի խճճուած դրութեան հասած Հռոմ-մայրցաղոց օրէնքները կարգի բերել: Ահա այդ նպատակով նա ակնաւոր Տրիբունեանի նախագահութեամբ ինը հոգուց բաղկացած մի գիտնական լանձնաժողով է կազմում և օրէնքների կարգի բերելու գործը նորան է լանձնում: Յանձնաժողովը կատարելով կայսեր հրամանը, հրատարակում է օրէնքների չորս տեսակ հաւաքածու՝ ա.) կողքէք, բ.) Պանդեկտներ, գ.) Դիդեքստ, դ.) Խնստիսուտներ, ե.) Նովելլներ: Կողքէքը, որ Հայոց դատաստանագրքի գաղափարողները կամ թարգմանիչների ասելով, Յուստինեանոսը Հայաստան է ուղարկում, պարունակում էր իւր մէջ հասարակաց իրաւունքին, տէրութեան ու կառավարութեան կազմակերպութեան վերաբերեալ բոլոր զեկրեւտները և հրամանները:

գոյութիւն է ունենում Հայոց իշխանութիւնն ու տէրութիւնը՝ նոքա գտնում են Յուստինեանոսի այդ կողմերը և շատ բան, որ չէր համապատասխանում նոցա այն ժամանակուայ կացութեան, բաց թողնելով նորա միջից, գաղափարում են իւրեանց Նոր դատաստանագիրքը՝ իսկ ինչ որ վերաբերում է այն վաճառականական օրէնքներին և սահմանադրութիւններին, որ չը կային կողմքսում, բայց գտնում են դատաստանագրքում, — նոքա այդ հաւաքում են Հայոց վաղնջնական սովորութիւններից, հնացեալ սովորութիւնները օրէնք համարելով:

Հայերին դատաստանագրքի անծանօթ լինելը նոքա մեկնում են Հայոց թագաւորութեան անկմամբ և Հայերի նեղութեան մէջ և Թուրքերի ու Պարսից իշխանութեան տակ ընկնելովը: Թուրքաց մասի Հայերը, նոցա ասելով, մոռանում են իւրեանց դատաստանագրքի գոյութեան մասին, որովհետեւ իրաւունք չեն ունենում իւրեանց սեփական օրէնքը գործ դնելու, այլ ստիպւած են լինում ամեն մի դէպքում վարուելու իշխանաւորների օրէնքով, իսկ Պարսից մասի Հայերը թէեւ բացի արեան դատաստանից, իրաւունք են ունենում իւրեանց ազգային օրէնքը բանեցնելու, բայց հետեւելով Պարսիկների սովորութեան, իւրեանց դատավարութիւնը ևս կատարում են բերանացի, որից իբրեւ թէ և առաջ է գալիս այն հանգամանքը, որ նոքա ևս մոռանում են գրաւոր օրէնքները: Դատաստանագրքի մոռացուելուն, բացի Թուրքաց աշխարհում և Պարսկաստանում եղած կարգ ու կանոնից և ընդունած սովորութիւնից, նպաստում է և այն ընդհանուր նեղութիւնը, որի մէջ առհասարակ ընկնում են Հայերը Հայոց թագաւորութիւնը վերջանալուց յետոյ: Հայերի կրած նեղութիւնները օտար բռնակալների ստրկական լծի տակ այնքան բազմաթիւ և անհամբերելի են լինում, որ հազիւ-հազ նոքա կարողանում են իւրեանց կեանքը, լեզուն և կրօնքը պաշտպանել, ուր մնաց, որ նոքա շարունակէին զանազան գիտութիւններով պարագել, շարունակէին այն մտաւոր շարժումը, որ կար Հայերի մէջ Հայոց տէրութեան ժամանակ, և մանաւանդ սլահպանէին

իրաւաբանական կամ դատաստանական գիտութիւնը, որ աւելի մասնագիտականին էր վերաբերում: Հայոց դատաստանագիրքն այդպիսի հանգամանքներում բոլորովին մոռացւում է և միայն առաջնորդներն ու իմաստուն մարդկանց մտքի մէջ է մի աղօտ լիշողութիւն պահպանւում նորա գոյութեան մասին:

Հայոց դատաստանագիրքի նորից գաղափարելու պատճառը թարգմանիչները մեկնում են Հայերի գաղթականութեամբ: Հայերը, ստում են նոքա, հին ժամանակներից վաճառականական գործերով երթեկելով Ռուսաստան, կամաց-կամաց սկսում են մշտական բնակութիւն հաստատել այդ երկրում: Պետրոս Մեծի ժամանակ 1705 թուին նոքա ստանում են իրաւունք եկեղեցի շինելու Հայտարխան քաղաքում, որ իբրև նաւահանգիստ և առևտրական կենդրոն, միւս բոլոր տեղերից աւելի շատ հայ բնակութիւն ունէր: Խրախուսուելով մեծ թագաւորի տուած այդ իրաւունքից, նոքա վստահանում են դիմել նորան և խնդրել, որ պաշտօնապէս թոյլ տրուի Հայերին Ռուսաստանում ազատ կերպով առևտուր անելու, բնակութիւն հաստատելու, և հրովարտակ հրատարակուի այդ մասին, որ և ստանում են 1723 թուին: Դորանով ևս շ'բաւականանալով, նոքա ուղարկում են թագաւորի մօտ իւրեանց նշանաւոր քահանաներից մէկին՝ չէլէպի յորջորջուած Տէր-Անտօն քէլովային և թոյլտուութիւն են խնդրում տնով-տեղով տեղափոխուելու Ռուսաստան և գաղութներ հաստատելու Կասպից ծովի այդ ժամանակները Ռուսաստանին պատկանած երկրներում: Թագաւորը սիրով ընդունում է Տէր-Անտօնին և հաճութեամբ 1724 թուին հրովարտակ տալով, հրամայում է Կասպիական երկրի այդ ժամանակուայ ղինուորական կառավարիչ ժեներալ մայեօրս Կրօպօտովին ամենայն պատրաստակա՞նութեամբ ընդունել գաղթող Հայերին և բնակութեան տեղ տալ նոցա Ս. Խաչ ամրոցի առ գետովն Սուլախու, Կարախանու, Թարքու և միւս տեղերում, որտեղ որ նոքա կ'ցանկանան: Այդ հրովարտակի և մանաւանդ Պետրոսի արժանաւոր յաջորդ եկաւորինէ Ալէքսէովնի նոյն նպատակով արձակած հրովարտակների հիման վերայ

Հայերը դուրս գալով թէ իւրեանց Արարատայ բնիկ երկրից և թէ գաղթականութեան տեղերից՝ Ալանաց երկրից, արքայանիստ Շոշից, Մաքանդարանից, Համադանից, Ղազվինից, Թաբրիզից և Թուրքաց երկրից, գալիս են Ռուսաստան, գաղութներ են հաստատում Հաշտարխանում, Ղաշարում և ուրիշ տեղերում և սկսում են պարապել առևտրով, հողագործութեամբ, այգեգործութեամբ, շերամապահութեամբ և արհեստներով: Երբ որ այսպէս հայ ժողովրդի թիւը բուսականին բազմանում է Ռուսաստանում, այն ժամանակ տէրութիւնը նորան աւելի ևս դրաւելու և Ռուսաստանի հետ կապելու համար, բացի ազատ կերպով առևտուր անելու, երկրագործութեամբ և արհեստներով պարապելու, եկեղեցիներ շինելու և իւրեանց կարգով իւրեանց կրօնական պաշտամունքը համարձակապէս կատարելու իրաւունքից, 1746 թուին շնորհում է նոցա և իւրեանց ծխով ու սովորութեամբ դատուելու արտօնութիւն, որ յետոյ աւելի ընդարձակ կերպով 1765 թուի Յունուարի 12-ին հաստատում է իւր հրովարտելով և Եկատերինէ կայսերուհին: Ահա հէնց այդ ժամանակները Հայերը հետեւելով Ռուսաց և Եւրոպացւոց օրինակին և նոյն ժամանակ 'ի նկատի առնելով, որ առանց գրաւոր օրէնքի դատաստան կտրելը շատ անյարմարութիւններ ունի, ինքեանք էլ ցանկանում են հայկական գրաւոր օրէնքներ ունենալ, և լիջում են իւրեանց մոռացուած դատաստանագրքի մասին՝ «Քանզի», ասուած է այդ մասին դատաստանագրքի յառաջաբանում, դատաւորն թէպէտ և կատարեալ տեղեակ իցէ օրինաց և իրաւանց, սակայն առանց դատաստանական մատենի 'ի բազումս կարէ վրէպիլ, վասն զի դատաստանագիրքն է ճանապարհ արքունական, որով ընթացողքն ոչ խոտորին 'ի յաջ և 'ի ահեակ և է դամբար լուսոյ որ առաջնորդէ առ վարումն ուղղութեան ուստի եթէ ոք արասցէ զիրաւունս առանց դատաստանական մատենից, նման լինի տուն լիմարի որ 'ի մթին գիշերի շրջի առանց լուսոյ՝ ճրագիւն:

Նոքա թէև իւրեանց ձեռքի տակ ունենում են Հայոց դատաստանագրքից չորս ձեռագիր օրինակ, բայց նո-

ցանով չեն բաւականանում, այլ գտնում են Յուստինեանոս կալսեր բուն դատաստանագիրքը և նորանից նոր ի նորոյ գաղափարում կամ թարգմանում են հայկական դատաստանագիրքը: Եղած գրչագիր օրինակներով չբաւականանալու պատճառը լինում է, նախ, նոցա մաշուած և թերի լինելը, երկրորդ, օրէնքների զանազան մասերի անկարգ և խառն կերպով դասաւորուած լինելը, երրորդ, նոցա մէջ աւելորդ օրէնքների գտնուելը, ինչպէս, օրինակի համար, զինուորական և երկրի կառավարութեան օրէնքները, որոնք ամենեւին չէին համապատասխանում նոցա այն ժամանակուայ կացութեան, և չորրորդ, գրչագիր օրինակների լեզուի և մտքի վերին աստիճանի աղաւաղուած լինելը, որ, յայտնի բան է, առաջ էր եկել արտագրողների անհմտութիւնից: Գաղափարողները, բացի նորանից, որ նոր ի նորոյ թարգմանում են բոլոր դատաստանագիրքը, այլ և նորա մէջ աւելացնում են և վաճառականութեան վերաբերեալ օրէնքները, որ նոքա հաւաքում են Հայոց վաղնջական սովորութիւններից և գլխաւորապէս Պարսից մասի հայոց սովորութիւններից, որովհետեւ թուրքաց մասի Հայերի վաճառականական սովորութիւններն էլ մասամբ մոռացուել, մասամբ էլ սաստիկ աղաւաղուել էին:

Այս օրէնքների զօրութիւնը, նոցա տեսլով, տարածուած է եղել բոլոր հայերի վերայ, որ քաղաքից և երկրից և լինէին նոքա, իսկ ինչ որ վերաբերում է այն «կտակագրերին», «բարաթներին», «սանադներին» և այլ այս տեսակ թղթերին, որոնք գրուած էին նախ քան այս դատաստանագրքի գործածութեան մէջ մտնելը, և կամ նոցա, որ ապագայում կարող են գրուել օտար երկրներում,—չպէտք է վարուել սորանով:

Մի կողմ թողնելով այն խնդիրը, թէ ինչ օրէնքներով են վարուել Հայերը Հայոց տէրութեան ժամանակ, կամ թէ մինչև նշանաւոր Մխիթար Գօշը նոքա ունեցել են արդեօք գրաւոր օրէնքներ, թէ կառավարուել են միայն սովորութեան օրէնքներով, որի լուծման համար, բացի մասնագիտական իրաւաբանական փորձութիւնից, պէտք է մեծ աշխատանք գործ դնել և

մանրակրկիտ ու երկար հետազոտութիւններ կատարելով մենք այստեղ չենք կարող մատնացոյց չանել այն հասութիւնների և անճշտութիւնների վերայ, որոնք աչքի են ընկնում այդ լառաջաբանի մէջ: Նախ, եթէ ճիշտ որ Յուստինեանոս կայսրն իւր կողքեան ուղարկել է Հայաստան և հրամայել է գործ դնել նորան Հայոց դատարաններում, Հայերն էլ կատարել են նորահրամանը և գործ են անել նորան մինչև իւրեանց տէրութեան վերջանալը, ապա ուրեմն պէտք է կարծել, որ այդ դատաստանագրքի օրինակներից խիստ շատ պէտք է տարածուած լինէր Հայաստանում: Ապա քննելիս է սլատահել, որ մինչև ցայսօր այդ ձեռագիր օրինակներից ոչ մէկը մեր ձեռքը չի հասել: Մենք դժուարանում ենք կարծել, որ ընդարձակ Հայաստանի բոլոր դատաստանատների ատեաններում եղած բազմաթիւ դատաստանագրքերը բոլորն էլ ոչնչացել ու կորել են, քանի որ պահպանուած ենք տեսնում այնպիսի ձեռագիր մատեաններ, որոնցից այնքան շատ օրինակ չպէտք է որ արտաբերուած լինէր: Երկրորդ, լառաջաբանում ուղիղ ասուած է, որ քանի Հայոց տէրութիւնը գոյութիւն է ունեցել, բոլորեքեան տեղեկութիւն են ունեցել դատաստանագրքի մասին: Եթէ այդ այդպէս է, ապա քննով պէտք է մեկնել այն հանգամանքը, որ Հայոց տէրութեան ժամանակ ապրած և իւրեանց հեղինակութիւնները գրած հայ պատմաբանները ոչ մի խօսք չեն ասում այն նշանաւոր փաստի մասին, որ Յուստինեանոսն ուղարկել է Հայաստան իւր կողքեքսը և հրամայել է գործածել նորան Հայոց դատարաններում: Երրորդ, Հայոց տէրութիւնը վերջանալուց յետոյ թէև ժողովուրդը մոռանում է դատաստանագրքի գոյութեան մասին, բայց առաջնորդները և իմաստուն մարդիկ, նամանաւանդ Պարսից մասի և քրիստոնեաների երկրները երթևեկող վաճառականները, չեն մոռանում: Հաշտարիւանի Հայերը մինչև անգամ իւրեանց հետ տարած են լինում դատաստանագրքից չորս ձեռագիր օրինակ: Եթէ այդ այդպէս է, ապա ուրեմն պէտք է որ Հայոց տէրութեան վերջացած ժամանակ ապրած և իւրեանց պատմութիւնները գրած հեղինակ-

ները լիշէին նորա մասին. ոչ ապաքէն Հայաստանի այն ժամանակուայ հանճարեղ և իմաստուն մարդիկը նոքա են եղել: Զորրորդ, Մխիթար Գօշը, որ իւր դատաստանագրքի համար աշխատել է ամեն տեղից նրա ժողովել, աշխատել է մինչև իւր ժամանակը Հայաստանում եղած եկեղեցական և քաղաքական բոլոր օրէնքներն ի մի հաւաքել, կարող էր արդեօք չիմանալ և չօգտուել մի այնպիսի դատաստանագրքից, որ կայսեր հրամանով ուղարկուած էր Հայաստան և այնքան երկար ժամանակ գործ էր ածուել Հայոց ատեաններում, կարող էր չիմանալ նորա մասին, չօգտուել նորանից Սմբատ պատմիչը, որ կազմել է Ռուբինեանց դարպասի գրաւոր օրէնքները, թարգմանելով Անտիոքի «Անսիգները» և քաղելով, թէև առանց անունը լիշելու, Մխիթարի դատաստանագրքից: Հինգերորդ, մենք լաւ չենք ըմբռնում թարգմանիչների գործածած Յուստինեանոսի ուղարկած դատաստանագիրքը գործ է ածուում Հայոց ատեաններում, «ցորքան գոյր տէրութիւն և իշխանութիւն Հայոց մինչև ի ժամանակս ձիգս խօսքերի իմաստը: Եթէ Հայոց տէրութիւն ասելով, նոքա հասկանում են Հայոց անկախ իշխանութիւնը, — իսպառ սխալում են, որովհետև Յուստինեանոս կայսրը թագաւորել է 527—565 թուականներին, իսկ Հայաստանը այդ միջոցներում և դորանից յետոյ դեռ երկար ժամանակ իւր սեփական իշխանութիւնը չի ունեցել, այլ բաժանուած է եղել առաջ Յունաց և Պարսից, յետոյ Յունաց և Արաբացւոց մասերի: Իսկ եթէ նոքա Հայոց տէրութիւն կամ իշխանութիւն ասելով, հասկանում են միայն Հայերի տեղական ինքնավարութիւնը, այն ժամանակ նոքա Հայաստան բառն այդպէս ընդհանուր մտքով չպէտք է գործածէին, որովհետև Յուստինեանոսն իրաւունք չունէր Պարսից մասի Հայոց ատեանների համար դատաստանագիրք ուղարկել: Վերջապէս, ինչով պէտք է մեկնել այն հանգամանքը, որ Հաշտարխանի Հայերը լիշում են իւրեանց դատաստանագրքի մասին և երբ հարկաւոր է լինում, իսկոյն նորից նորան դադափարում են, հաստատել են տալիս տէրութեան և սկսում են գործածել իւրեանց դատարանում,

իսկ Լեհաստանի Հայերը, որոնք նոցանից շատ առաջ էին թողել իւրեանց հայրենիքը և աւելի առաջ Լեհացւոց թագաւորներից իրաւունք ստացել սեփական դատարան ունենալու, չեն օգտուում արդէն պատրաստի դատաստանադրքից, այլ քաղուածք են անում Գօշի օրէնսգրքից և առաջարկում են Լեհաց թագաւորների հաստատութեան, ընծայելով իւրեանց այդ նոր օրէնսգիրքը Հայոց Յովհաննէս—Սմբատ թագաւորին և մի ամն անյայտ Թէոդ թագաւորի:

Իրաւաբան վարդապետ հանգուցեալ Վահան Բաստամեանցն իւր հրատարակած Մխիթար Գօշի դատաստանադրքի յառաջաբանում Հայոց մինչև Մխիթարը գրաւոր օրէնքներ ունենալու կամ չունենալու դիտնական հետազօտութեան առաջին յաջող փորձն անելով և գալով այն եզրակացութեան, որ «մինչև Մխիթար Գօշը չկար Հայոց մէջ, որ և իցէ աշխարհական օրէնսգիրք կամ դատաստանադիրք», ի միջի այլոց, խօսում է և Նախիջևանի դատաստանադրքի մասին և հերքում է նորա յառաջաբանում յայտնուած փաստը: Նա ասում է, որ Նախիջևանի դատաստանադիրքն երբէք գործածուած չի եղել: Հայաստանում և Յուստինեանոս կայսրը մի այդպիսի դատաստանադիրք Հայերին չի ուղարկել, այլ նախիջևանցիք կամենալով իւրեանց դատարանում իւրեանց սովորութեամբ և ծիսով դատաւարութիւն անել և վախենալով, որ եթէ տէրութեան հաստատութեան առաջարկեն մի այնպիսի դատաստանադիրք, որ Հայոցը չլինի կամ Հայաստանում գործածուած չլինի, մերժուի տէրութիւնից, դիմել են մի այնպիսի կեղծիքի, որ մի անգամ արդէն յաջող կերպով գործ էին դրել Անեցիք Լեհաստանում: Նոքա ուղղակի թարգմանում են Յուստինեանոսի օրէնսգրքից հարկաւոր օրէնքները և աւելացնելով նոցա վերայ «մի քանի նոր յօդուածներ», առաջարկում են նոցա տէրութեան, ակնարկելով, որ այդ դատաստանադիրքը թէև Յուստինեանոսի կազմածն է, բայց իւր մէջ պարունակում է և Հայոց օրէնքներ և գործ է ածուել և Հայաստանում⁶⁾:

⁶⁾ Տես «Մխիթարայ Գօշի Դատաստանադիրք Հայոց» յառաջաբանութիւն էջ 38—53:

Հիմնուելով լառաջաբանի մէջ գտնուած վերոյշեալ հակասութիւնների և անճշտութիւնների վերայ, չէ կարելի չհամաձայնել հանգուցեալ Բատումեանի մէջ բերած դիտողութեան հետ, բայց մենք չենք հասկանում, թէ ինչու համար հանգուցեալն ընդդէմ է այդ դատաստանագրքի հալիական կոչուելուն և ինչու է դարմանում, որ Ռուսաց տէրութիւնը տեսնելով, որ դատաստանագիրքը քաղուած է Յուստինեանոսի օրէնքներից, դարձեալ կոչում է նորան «Հալիական դատաստանագիրք»։ Մենք կարծում ենք, որ տէրութիւնը նորան ուրիշ պէս կոչել էլ չէր կարող. նա, ճիշտ է, տեսնում էր, որ օրէնքները քաղուած են Յուստինեանոսի օրէնագրքից, որովհետև դատաստանագրքի ճակատին ուղիղ գրուած է՝ «Դատաստանական սահմանագրութիւն բարեպաշտ կայսեր Յուստինեանոսի»¹⁾, բայց

¹⁾ Նախիջևանի դատաստանագրքի կեղծողները ասելով, որ իւրեանց դատաստանագիրքը նախ իսկ այն օրէնագիրքն է, որ մի ժամանակ Յուստինեանոս կայսրը ուղարկել է Հայաստան, անկասկած օգտուել են այն հանգամանքից, որ Հայաստանի Յուստինեանոսը Յուստինեանոսի ժամանակ կառավարուել է Հռովմայեցոյ օրէնքներով։ Իսկ որ Յուստինեանոսն իւր օրէնքներն երբեմն ուղարկել է Հայաստան, — այդ երևում է այն հաստատանքից, որոնք գտնուում են Հռովմայեցոյ օրէնքների մէջ և պարունակում են իւրեանց մէջ տեղեկութիւններ Հռովմայեցոյ օրէնքների Հայաստան ուղարկուելու մասին։ Այդ հաստատանքում Յուստինեանոսը պատուիրելով Հայաստանի պառլոնսուս Ակակիոսին դործադրել Հռովմայեցոյ օրէնքները Հայաստանում, ուղղակի ասում է. «Armeniorum regionem bene legibus gubernare volentis et nihil ab alia nostra differre republica, et administrationibus illam Romanis ornavimus prioribus eam liberantes nominibus et figuris uti Romanorum assuevimus; sanctionesque non alias esse apudeos quam quas Romani nominant...», այսինքն «Յանկալով Հայաստանը բարւոք օրէնքներով կառավարել, այնպէս որ նորա և մեր տէրութեան մէջ ոչ մի տարբերութիւն չլինի, մենք շնորհեցինք նորան Հռովմայեցոյ օրէնքներ, փոխեցինք

նոյն ժամանակ տեսնում էր, որ այդ օրէնքները պէտք է գործածուեն Հայոց ատեանում, տեսնում էր, որ դատաստանագրքի մէջ մի ամբողջ բաժին՝ վաճառական օրէնքները քաղուած են ուղղակի Հայոց վաղընջական սովորութիւններից: Այստեղ դատաստանագրքի «Հայկական» յօդորոշումի մտքի տարբեր հասկացողութեան թիւրիմացութիւն կայ միայն: Տէրութիւնը Նախիջևանի դատաստանագիրքը «Հայկական» կոչելով, հասկացել է մի օրէնքի հաւաքածու, որ Հայերը պէտք է գործածէին իւրեանց դատարանում, իսկ հանգուցեալ Բաստամեանը դատաստանագրքի նոյն «Հայկական» յօդորոշումը հասկացել է իբրեւ Հայոց ատեաններում գործածուած և Հայերից մշակուած օրէնագրքի յօդորոշում: Մենք նոյնպէս չենք հասկանում, թէ քնչ հիման վերայ հանգուցեալ վարդապետը կարծել է, թէ դատաստանագիրքը գաղափարել են լատիններէնից, կեղծել են Նախիջևանցիք, չէ որ դատաստանագիրքը, ինչպէս մենք տեսանք նորա լիշտակարանից, գրուած է Հայտարիսնում և կնքուած ու վկայուած է այնտեղի Ստեփաննոս եպիսկոպոսից: Նախիջևանցիք իւրեանց նորահաստատ դատարանի համար կարիք չունէին մի նոր դատաստանագիրք կամ օրէնքների հաւաքածու կազմելու և նորան տէրութեան հաստատութեան առաջարկելու, քանի որ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդանիստ Հաշտարիսան քաղաքում արդէն տէրութիւնից հաստատուած թէ Հայկական դատարան և թէ օրէնագիրք կար ⁸⁾:

Նախիջևանի դատաստանագիրքը կազմուած է երեք մասից՝ Կանոնք իրաւանց և, վաճառականութեանց:

Նորա հին կարգերը և լարմարեցրինք Հռովմայեցւոց սովորութիւններին, հրամայելով, որ նա այսուհետեւ այլ ես, բացի Հռովմայեցւոց օրէնքներից, ուրիշ օրէնք չունենալի: Տես «Собрание актовъ, относящихся къ обозрѣнію і исторіи Армянскаго народа». Часть II, стр. 34—45.

⁸⁾ Դատաստանագիրքն այժմ պահւում է Նոր Նախիջևանի քաղաքային դիւանում: Դորա մի ընդօրինակութիւնն էլ մենք ուղարկել ենք Ս. Էջմիածնի մատենադարանը:

որ իւր մէջ բովանդակում է 23 գլուխ և 940 յօդուած (բան), Վեաղագոս պարտաւորութեան դատաւորաց, դատաստանական պաշտօնէից և այլ դատաստանական կարգաց, որ ունի 15 գլուխ և 107 յօդուած, և «վասն կիրառութեան դատաստանական գործոց», որ ունի 14 գլուխ և 88 յօդուած ⁹⁾:

ՆՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ

⁹⁾ Բացի հանդուցեալ վահան վարդապետ Բաստամանից, մի փոքրիկ «Армянский Судебник» խորագրով ուսումնասիրութիւն էլ Նոր-Նախիջևանցոց Դատաստանագրքի մասին հրատարակել է 1870 թուին ռուսաղգի Ալեքսէեւը:

